

I

Ermenistan'ın Tarihî Coğrafyası ve Ermeniler

Prof. Dr. Salim CÖHCE

İnönü Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Malatya

Günümüzde bazı tarihçiler, M.Ö. X yüzyıla ait Asur kitabelerinde zikredilen ve Fırat nehrinin doğusundaki Alzi bölgesinde yer alan Arami krallıklardan birisinin hâkimiyet alanını teşkil eden Uruadri/Urartu ülkesini bilinen en eski Ermeni yurdu olarak gösterme gayreti içerisinde. ¹ Ancak, “Armenya/Ermenistan” adı tarihte ilk defa M.Ö. 518 yılından kalma Bahistan yazıtında geçer ve bu günkü Elazığ ile Ergani arasında yer alan “Armana” halkının oturduğu dağlık bölgeyi ifade eder. ² Bu coğrafyayı, yani Ermenistan’ı Herodot, (M.Ö.490–425) Fırat’ın doğusunda [V, 52] Asur ülkesinin “üst yanına” düşen, [I,194] nehirlerin doğduğu dağlar [I,72, 180] ve zengin otlaklarla kaplı, [V,49] Friklerle aynı geleneklere sahip insanların yaşadığı bir yer olarak [VII,73] tanımlar. ³ Strabo (M.Ö.63–M.S.23) ise Fırat’ın doğusunda, Kafkasların güneyinden Mezopotamya’ya kadar uzanan alanda Kızılırmak ve Dicle nehrinin kaynakları ile Fırat’ın ilk büyük dirseği arasında kalan [XVI, 1,13] “çetin ve dağlık arazi”yi [XI, 14,2] Ermenistan, yani Ermenilerin yaşadığı ülke olarak gösterir. ⁴

Yukarıdaki kayıtlardan da anlaşılacağı üzere tarihte Armenya / Ermenistan olarak adlandırılıp tasvir edilebilecek belirgin sınırlara sahip muayyen bir ülkeden bahsetmek mümkün olmadığı gibi günümüzde daha çok “Ermeni” olarak anılan halkın bölgenin bilinen en eski ahalisini teşkil ettiğini de söylemeye imkân bulunmamaktadır. Ona rağmen en eski çağlardan XI. yüzyıla kadar Batıda Fırat nehri, Kuzeyde Kafkas dağları, Doğuda Azerbaycan ve İran, Güneyde de Mezopotamya

ile çevrelenen alanın değişik kesimlerinin Ermenistan'ı, M.Ö. VI. yüzyıldan V. yüzyılın ilk çeyreğine kadar geçen sürede de Orta Aras havzasına yerleşen halkların günümüz Ermenilerinin atalarını teşkil ettiği söylenebilir.⁵ Nitekim eski Yunan ve Roma müellifleri ile Bizans, Fars ve Arap kaynaklarının verdiği bilgiler de bu yöndedir.⁶

Topoğrafik yapısı itibarıyla civar ülkelerden yüksek ve genellikle volkanik kütlelerden oluşan bir ada görünümünde olan bu bölge,⁷ en eski çağlardan beri önemli ticaret, göç ve akın yollarının sürekli keşiştiği, dolayısıyla çeşitli kültürlerin ve siyasi teşekküllerin devamlı çatıştığı bir alan olmuştur. Her ne kadar tarihi Ermenistan adı ile Ermeni toplumu arasında çok eskilere giden bir tarihi bağ aramak mümkün görünmediği⁸ gibi ilk defa bu coğrafyada tarihin görüş alanı içerisine giren Ermenilerin nasıl ve ne zaman ortaya çıktıkları da henüz kesin bir neticeye bağlanamamıştır.⁹ Çeşitli rivayet ve papazların kaydettiği mitolojik hikâyelere dayanmakla birlikte Ermenilerin menşei itibarı ile kendilerini biri Frig ya da Traklardan inen Armân, diğeri Asya kökenli Hai'lardan üreyen halktan mürekkep iki grup saymaları hakikate aykırı görülmemelidir.¹⁰

Esasen ırk itibarıyla bu topluluğun asıl Ermenilerden ziyade dil, din ve gelenekleriyle Ermenileşmiş eski kavimlerin nesillerinden geldiğine şüphe yoktur. Yalnız, bu taksimi yapanlardan bazıları "Hai" adının "Haldi" ya da "Hatti"den geldiğini ileri sürerek Asya menşeli kabilelerin Urartular veya Hattiler olduklarını kabul ederler. Bazıları ise Ermeniler arasında yaygın olan "Thorgom", "Tog-Arma" ile "Aşenas"dan yani İskitlerden indikleri yolundaki efsaneye dayanarak Armenlerin de İskit kabilelerinden olduklarını ileri sürerler. Günaltay'a göre; tahdidi mahiyette olan bu iki iddia da hakikatten uzaktır. Ona göre: Doğuya göçen "Armen" kabileleri "Halys" (Kızılırmak) ve "Lykos" (Kelkit çayı) vadilerinin eski kabilelerden başka doğuda yaşayan kabilelerin hepsi ile karışmış, bunlardan dillerini verdikleri boylar ve fertler zamanla asıllarını unutmuş ve Ermenileşmişlerdi. Günümüzde Ermenilerin etnik bakımdan incelenmesi de bu hakikati doğrulamaktadır.¹¹

Şemsettin Sami, Kamus-ül A'lam'da, Orta Anadolu'da yaşayan Ermenilerin Türkçe konuştuklarını, ancak din bakımından Hıristiyan olduklarını o sebeple Ermenilerin eski Kapadoklar ya da Firiklerden gelme ihtimali üzerinde durur.¹² Arın Engin de Ermeni adında bir kavim olmadığını, bunların Doğu Anadolu'nun dağlık bölgelerinde yaşayan ve Türk kavimleri olan Hititler, Kürtler ve Urartular arasında

kalıp, bu kavimlerle dilleri ve gelenekleri karışmış bulunan bir topluluk olduklarını ileri sürer.¹³ Dikkat çekici bir husus ise bu görüşlerden başka, başta Fahrettin Kırzioğlu,¹⁴ Edip Yavuz¹⁵ ve Abdurrahman Küçük¹⁶ gibi bazı araştırmacıların özellikle Türkçeden başka bir dil bilmeyen Ermenilerin Türk olabileceği tezini ileri sürmeleridir. Bunların dışında Ermenilerin menşei hakkında araştırmacıların bugün, genellikle en çok itibar ettiği görüş, M.Ö. 1200'lerde Balkanlardan başlayan bir göç hadisesine bağlı olarak bölgeye ulaşan kavimlerle yerli ahali ya da kendilerinden daha önce buraya yerleşip, hâkimiyet kurmuş olan halklar ile kültürlerin münasebet ve karışımlarıyla muhtemelen M.Ö. VI. veya IV. yüzyıllarda ortaya çıkan gruplardan birisi olduğu yönündedir.¹⁷

Ermeni tarihi genellikle M.Ö. VI. yüzyılın sonundan itibaren başlatılır.¹⁸ Medler ile İranlıları hâkimiyeti altında birleştiren Kuruş (Kyras), Ermenileri de hâkimiyeti altına alarak,¹⁹ bölgede Pers hâkimiyetini pekiştirdi. Böylece Ermeni toplumunun büyük bir kısmı, Makedonyalı İskender'in, III. Darius'u mağlup ettiği zamana kadar geçen dönemde İran hâkimiyetinde kaldı.²⁰ İskender'i müteakip I. Seleukos'un (M.Ö.306–280) hâkimiyeti döneminde büyük ölçüde gelişip canlanan bölge²¹ milâttan hemen önce Ermeni krallığı, Selefkoslar ve yerli halkların Helenizme karşı bir tepkisi şeklinde ortaya çıkan Parthlar²² arasında şiddetli bir mücadeleye sahne olacak²³ ve sonunda Parthların elinde kalacaktır.²⁴

Artaxias sülâlesinden Tigran (MÖ. 95–56) tarihte ilk bağımsız Ermeni Kralı olarak görünür. Bu kişi Tigranokerta şehrini de kurarak²⁵ kendisine başkent yaptı. Pontus Kralı VI. Mithradates ile bir askeri anlaşma imzaladı. Ancak bu sırada Romalılar da Anadolu'da yayılmaya çalışıyordu.²⁶ Tigran, sırasıyla Sulla, Lucullus ve Pompeius ile yaptığı savaşlarda yenilerek birçok toprak kaybetti. Partlarla, Romalılar arasındaki düşmanlığı kendi çıkarları doğrultusunda kullanmasını bilen Ermeniler, bu iki güçlü devletin vassalı olan kukla krallarla yönetildiler.²⁷ Bu tarihten sonra Ermeni toplumu, Roma ile İran Arasındaki mücadelenin seyrine tâbi olarak Roma'nın ya da İran'ın nüfuz sahasında kaldı.²⁸ Dolayısıyla yüzyıllar boyunca pek çok devletin işgal ve istilasına uğramış bir geçiş ve çarpışma sahası olan bu bölgede hiç bir zaman devamlı milli bir Ermenistan devleti mevcut olmadı. Ermeniler, küçük krallık ya da derebeylikler şeklinde değişik bölgelere hükmetmiş olmalarına rağmen, çoğu zaman çevredeki büyük devletlere tâbi olarak varlıklarını sürdürdüler.²⁹

M.Ö. 53 Mayıs'da Romalı General Crassus, Harran'da İran'a mağlup olup savaş meydanında hayatını kaybedince, Arsasidler Ermenilerin yaşadığı bölgelerde hâkim duruma geldiler. Bu mağlubiyetin intikamını almak isteyen Romalı Antoine, M.Ö. 36'da Ermenistan üzerinden İran'a yürüdü ve yine mağlup oldu. Mağlubiyetin sebebi olarak gördüğü Ermenileri baskı altına aldı.³⁰ M.S. 2'den 53'e kadar olan devrede Ermeni halkı yabancı hanedanlara mensup krallarla idare edildi. M.S. 11-14 yılları arasında Yahudi olan V. Tigran Ermeni kralı oldu. Fakat Ermeni milliyetçileri kısa sürede V. Tigran'ı ülkeyi halkın arzuları doğrultusunda idare etmediği bahanesiyle devirerek yerine kız kardeşi Erato'yu (M.S. 14-15) tahta çıkardılar. Daha sonra Perslerin, Romalılara galip gelmesiyle Arsasidler, Arsas veya Arşak adında kendilerinden birini Ermeni tahtına oturttu.³¹

Traianus (98-117), Parthları Dicle'nin doğusuna çekilmek zorunda bırakırken Romalılar, başta Nusaybin olmak üzere Ermeni krallığının elinde bulunan pek çok yeri zapt etti.³² Ancak buralar kısa bir süre sonra yeniden İranlıların eline geçecek ve müteakip iki asır içerisinde bu iki devlet arasında el değiştirip duracaktır.³³ Bu arada Vagarş (193-213) adlı birisi doğduğu Pasin bölgesinde bir şehir kurup buraya "Vagarşavan" dedi. Bu şehir zamanla büyük bir ticaret merkezi oldu. Hazarlarla yapılan bir muharebede Vagarş atılan bir okla vurularak öldürüldü. Bunun üzerine Büyük Hosrov (213-261) intikam hırsıyla Kafkaslara hareket etti.³⁴ O tarihlerde Ermeniler İranlılarla müşterek bir din olan Zerdüştinine (Ateşe tapma) mensuptular. Dolayısıyla bu iki toplum arasında bir yakınlık olduğu gibi dil ve kültür bakımından da birbirleriyle kaynaşmışlardı. Ancak Prens III. Tridat zamanında, 301'de Hıristiyanlığın bölgede yayılmaya başlamasıyla Ermeniler yavaş yavaş Bizanslılara yaklaştı. Bu gelişmeyi hoş görmeyen Sasani hükümdarları Ermenileri tekrar ateşperestliğe döndürmeye çalıştılsa da önemli bir başarı elde ettikleri söylenemez. Nitekim İran hükümdarlarından Keyhüsrev ve Ardeşir, eski dinlerine dönmeleri için binlerce Ermeni'yi İran içlerine sürdü ve ilk büyük Ermeni tehciri bu şekilde başladı.³⁵ Nihayet Romalılar ile Sasaniler arasındaki uzun süre devam eden savaşlar sonunda Ermenistan bu iki güç arasında bölündü ve Doğu kesimi Sasanilere, Batı kısmı da Roma'ya bağlandı.³⁶

Ermenilerin Hıristiyanlığı kabul ettiği ve Gregoir'ın Ermeni Kilisesi'nin başına geçtiği dönemlerde, Avrupa'da dini tartışmalar sürmekteydi. Roma İmparatoru Maximin (310-313) tarafından Ermenilere

karşı yapılan baskı ve işkencelerden dolayı münasebetler kesildi. Daha sonra Konstantin'in tahta geçmesiyle Hıristiyanlığa serbestlik tanındı ve Ermeni toplumuyla yeniden iyi ilişkiler başlatıldı.³⁷

I. Arşag'ın 382'de ölümünden sonra İran Hükümdarı Şapur, kız kardeşi Ormiztuhut'u, Merujan'a verdiği gibi Ermenistan hükümdarlığını da vaat ederek, onun idaresinde bir orduyu Ermenilerin üzerine yolladı. Şapur, bu yolla bütün Hıristiyan Ermenileri ateşperest yapmayı hedefliyordu. Merujan, Ermeni reislerinin ailelerini bir araya topladı ve din adamlarını da ateşe attırdı. Yunanca kitapları yaktırarak, Farsça'yı yaymaya çalıştı. Arşag'ın oğlu Bab tarafından Çirav ovasında yapılan savaşta Merujan öldürüldü ve ülke Bab'a bağlı kalmaya devam etti.³⁸ İran nüfuzu altında olan Ermenilere baskı yapılmaması için III. Justinus'un döneminde Calonicus Patriği John vasıtasıyla Kısra'ya şeref hediyeleri gönderildi. Fakat İranlılar Ermenileri kendileri gibi ateşe tapmaya yani Mecusiliği kabul ettirmek için zorlamaya devam etti. Bu baskıya daha fazla dayanamayan Ermeniler, İranlılara karşı isyan ederek Roma'ya sığınacaklardır.³⁹

İranlılar, Ermenilerin yaşadığı bölgeleri Marzban denilen sınır vilayetlerinin valileri vasıtasıyla idare ettiler. Bu Marzbanlar genellikle Ermenilere yabancı din ve milliyette olan kimselerden seçilmekteydi. Pek nadir olarak sadakatleri tecrübe edilmiş Ermenilerden de seçildiği oldu. Valiler Ermenistan üzerinde geniş yetkilerle donatılmalarına rağmen, memleketin idaresi için kurulmuş olan teşkilâta dokunma yetkileri yoktu, seferde Ermeni askeri kullanırlar olağanüstü hallerde İrandan asker getirirlerdi.⁴⁰

Ermeni toplumunun mutlak İran hâkimiyetinden kurtulabilmesi, İmparator Firuz'un 484 yılında Eftalitlerle yaptığı savaşta hayatını kaybetmesiyle mümkün oldu. Bu dönem Ermeni Kilisesiyle, Bizans Kilisesinin münasebetlerinin bozulduğu döneme rastlar. Roma'nın yerini alan Bizans imparatorluğu kendi hâkimiyetindeki bölgeyi Ermenilerden tamamen temizleme gayretine girişti. Ermeni toplumu içerisinde feodal aile reislerini uzaklaştırıp bunların yerine Bizans memurları gönderdi. Bölge ahalisini de Trakya'ya naklederek yerlerine başka bölgelerden insanlar ve savaşlarda ele geçirilen esirleri getirip iskân etti. 591 yılında sonuçlanan İran ile Bizans İmparatorluğu arasındaki savaşta, İran kesin bir yenilgiye uğrayarak iki devlet arasındaki hudut, Zanga ve Garnıçay nehirleri olarak tespit edildi. Bu nehirlerin Batısı Bizans, Dvin şehri dâhil Doğusu da İran'a kaldı.⁴¹ Güçlü İran devletiyle Roma ve Bizans

arasında ortaya çıkan savaşlar genellikle Ermenilerin yaşadığı topraklarda yapıldığından, Ermeni halkının dayanma gücü kırıldı. Zayıf bir duruma düşen Ermeni toplumu çeşitli parçalara bölünüp tutsak olarak yaşamaya mecbur edildi.⁴²

Hız. Osman zamanında Ermenilerin yaşadığı bölgeler Arap hâkimiyetine (646–647) girdi. Ermenilerin, Arapların hâkimiyetini kabul etmesine üzülen Heraclius'un torunu II. Constant (641–668), Sempad'ı Ermenilere Vali olarak tayin etti. Sempad da Arapların ikinci bir istilasından korkarak yüklü bir vergi vermeyi ve Halife Osman'a tâbi olmayı uygun buldu. Bu olaya sınırlanan Constant, Ermenilerin üstüne yürüdü. Ermeni ruhani reisi III. Nerses kendisini yatıştırarak, Bizans'ın hâkimiyeti altına tekrar girdiler. Kısa bir zaman sonra Ermeniler, Bizanslılarla aralarındaki mezhep farkı yüzünden kendilerine yapılan ağır muameleye dayanamadıklarından, Muaviye'ye müracaat ederek, Arap tâbiyetini kabul ettiler.⁴³ Bizans'tan önce Arap hâkimiyetinde geçen ilk asır, Ermeniler için milli ve edebî bir inkişaf devri olarak kabul edilir.⁴⁴ Bu dönemde Mamikonlu Grigor'un, (662–685) Emevilere bağlı hükümeti sırasında Gregoryen kilise edebiyatı çok gelişmeye başladığı gibi Anılı rahip Ananiya çok itibar gören bir kilise takvimi yazdı.⁴⁵

Hıristiyanlık zemininde serbest bırakıldıklarını gören Ermeniler de, Arap istilası geldikçe ona boyun eğmeye istedikleri vergiyi ve tayin ettikleri valiyi kabule başladılar. Ermenilerin bu davranışlarıyla Araplar Erzurum yaylasına yerleşmeye başladı. Ermenilerin dışındaki Türk oymaklarının da İslâm'ı kabulü ile Arapların Karadeniz'e ve Pontus üzerine yürüme tehlikesi baş gösterdi. Bizans sarayı, Arapların bu konumundan rahatsız oldu. Dinlerinde serbest bırakılan Ermenilerin Arap ordularına karşı koymadıklarını öğrenen Bizans İmparatoru II. Konstantin, Ermenistan'ı kuvvetle idaresine almaya ve Ermenileri Ortodoks mezhebini kabule zorlamaya karar verdi. Böylece onları kendi davasına daha sıkı bağlayacağına inanıyordu.⁴⁶ Ermeni toplumunun monofizit olması, diyofizit olan Bizans için sürekli bir huzursuzluk kaynağı idi.⁴⁷

Ermeni halkın Bizans tarafından eritmeye çalışılması, Bizans'a tâbi olan Ermeni beyliklerinin yok edilmesine yol açtı. Bizans İmparatorluğu doğudaki monofizit kiliseler ve cemaatlerini Ortodoks Kilisesi'ne bağlayarak Rumlaştırma politikası doğrultusunda hareket etti. Bundan dolayı Bizans ile Ermeniler arasında asırlarca süren düşmanlık ve nefret hiç eksilmedi.⁴⁸ Bizans imparatorluğunun Anadolu politikası Roma'ya

nazaran daha sertti, bilhassa Anadolu'nun doğusunda yaşayan toplumları Ortodokslastırma ve Rumlaştırma amacını taşıdığından o dönemde Ermeni toplumu üzerindeki dinî, siyasi baskılar daha da artmıştı.⁴⁹

İranlılar tarafından Suriye ve Filistin'in işgali İmparator Hereklius'u, (610–641) Suriye ve Mısır monofizitlerinin ileride Bizans İmparatorluğunun düşmanlarıyla birleşeceği endişesine sevk etti. Bu endişe onu ve İstanbul Patriği Serge'i bir defa daha Ermeni Kilisesi ile Bizans Kilisesini birleştirme arzusuna yöneltti. Böyle bir hedefe ise ancak monofizitlik lehine olan bir uzlaşma ile varılabilirdi. Bu amaçla Patrik Serge 619 yılında bir doktrin önerdi. Buna göre "İsa, bedenleşmesinden sonra, insanî ve ilahî olarak ne iki iradeye ne de iki enerjiye sahipti. Sadece bir iradeye ve enerjiye sahipti." Monofizitliğe açık bir taviz olan bu doktrin, ılımlı monofizitleri İstanbul Kilisesiyle birleştirdi. Ne var ki, Ortodoks imanında yapılan bu yenilikten beklenen politik sonuçlar elde edilemedi. Çünkü Doğu eyaletleri Müslüman Araplar tarafından işgal edilerek, kriptomolojik bir takım tartışmalara neden olan Hıristiyanlar arasındaki bölünme Arapların ilerleyişini kolaylaştırmaktaydı.⁵⁰ Heraclius'un torunu İmparator Costantin, Ermeni Katoğikos'u Nerses Şinog (641–661) zamanında Ermenistan'a gelerek Tovin'de ahalie Rumca zorla ayın yaptırdı. Bu olay da kiliseler arasındaki mesafenin biraz daha açılmasına sebep oldu.⁵¹

Araplar, 705 yılında Ermenilerin yaşadığı bölgeyi tamamen fethettiler. Bu tarihten sonra Bagratid ailesinden Aşot'a Halife El-Mutemed tarafından Krallık Hil'ati gönderildi. Böylece 430 yılından bu tarafa Ermeni halkın başına yeni bir Ermeni prensi getirilmiş oldu. Ancak Bagradit ailesi her ne kadar bütün Ermenilerin başına getirilmiş ise de diğer büyük ailelere hâkim olamadı.⁵²

Aşot'un öldüğü ve yerine oğlu Simbat'ın geçtiği 890' yılında tahtta hak iddia eden amcası Abas ile uğraşan Simbat, 892 yılında halifeye elçi göndererek krallığının tasdikini rica etti. Halife el-Mutemed, Simbat'ın bu şekilde hareket etmesinden memnun kalarak, Azerbaycan Valisi Muhammed el-Afşin'i, Erazgavork'a (Şirakavan) göndererek ona taç giydirmesini emretti. Bu olaydan bir yıl sonra Bizans İmparatoru VI. Leon'a bir heyet gönderen Simbat, babası zamanından beri süre gelen iyi ilişkilerin devamını ve İmparatorluğun vassallığını arzu ettiğini bildirdi. İmparator, Simbat'ın teklifini kabul etti. Bu teklifin kabul edilmesiyle Müslümanlara karşı görünüşte bir ticaret anlaşması aslında ise siyasi bir ittifak yapılmış oldu.⁵³

İstanbul Patriği Nikolaos'un mektubunu alan Ermeni Katoğikos VI. Hovhannes, önce II. Adarnase'yi ziyaret ederek, halk arasında iyilikle birlik ve beraberliği temin etmesini istedi. Ülkeyi bölge bölge dolaştı. Hıristiyanlar arasındaki birlikteliği göremeyince Taron (Muş)'a gitti. 920 yılında Kayser'e yazdığı bir mektupta, İslam hâkimiyetinin buradan kaldırılabilmesi için Bizans ordularının gelmesi gereğini arz etti. Bu sırada Demir-Aşut Şüregel de kardeşi Abas da Kars'ta oturuyordu. Katoğikos'un mektubunu alan Kayser, dostluk mektubu ve hilatlerle birlikte Teodoros Basilikos'u elçi göndererek, Bagratlı Kral Aşut ile Katoğikosu İstanbul'a davet etti. Bu kez de Katoğikos VI. Hovannes, Rumlar kendi mezheplerini kabul ettirirler korkusuyla İstanbul'a gitmekten kaçındı.⁵⁴ Bu arada şunu da belirtmek gerekir ki, Selçuklulardan önce Doğu Anadolu'da Bizans İmparatorluğuna tâbi iki Ermeni prensliği bulunmaktaydı. Bunlardan birisi Bagrat hânedânının elindeki Anı, diğeri de Arzruni hânedânının başında bulunduğu Van gölünün doğusundaki Vaspuragan prensliği idi. 1021 yılında Vaspuragan Prensi Senekerim topraklarını bir anlaşma ile imparator II. Basil'e (976–1025) terk ettiğinden kendisi Sivas yöresine yerleştirildi.⁵⁵ Adı geçen olay tarihteki en büyük tehcir olayı idi.⁵⁶ Bu durum Selçukluların İran ve Kafkasya üzerinden Doğu Anadolu bölgesine gelmelerine kadar devam etti.

Sımbat'ın yerine geçen oğlu Aşot'un devri, dâhili ve harici mücadelelerle geçti. Aşot'un sülalesinden gelen krallar, 1045 yılına kadar hükümran oldu. Ortodoks Bizanslılar, mezhep ve ırk farkı yüzünden Ermenilerin dinî liderlerine ve kiliselerine düşmanlık yapmaktaydı.⁵⁷ Nitekim 1045 yılında IX. Konstantinos tarafından Anı zapt edilerek Bağaratlı ailesinin hâkimiyetine son verildi. Bütün Ermenilerin Ortodoks Kilisesine iltihak etmeleri için tehditte bulundu ve Ermenilerin ahşap kilisesini yaktı.⁵⁸ Kral II. Gagik, Kapadokya'ya gönderilerek kendisine çiftlikler tahsis edildi. Anı'ya hâkim olan Bizanslılar burada dinî taassup göstererek, zengin kiliseleri ve manastırları ellerine geçirdi. Gregoryen Ermenileri zorla Ortodoks yapmaya çalıştılar. Din için yapılan bu zorlama ve eziyet, halkın Bizans idaresine ve Ortodoks Kilisesine karşı nefretini artırdı. Bu durum Ermenilerin Orta Anadolu'ya göç etmelerinde önemli bir etken oldu.⁵⁹ Ancak Ermeniler eski mezheplerine bağlılığını devam ettirdi.⁶⁰

Bizans İmparatorluğunun tehcir politikalarında, Ermeni yazısının icadı ve İncil'in Ermeniceye çevrilmesi kiliseler arasındaki sürtüşmede

etkili oldu. Ortodoks Patriklerin, İmparatorları tahrik etmesiyle Ermenilere dinî baskılar yapıldı. Ortodokslaştırmak maksadıyla Ermeni Gregoryen Kiliseleri yakılıp yıkıldı ve Ermeniler sürgün edildi.⁶¹ Bu dinî mücadele ile ilgili olarak XII. yüzyılda yaşamış olan en büyük Ermeni müverrihi sayılan Urfalı Mateos, Vekayi-Namesinde Ermenilerin yaşadığı bölgelerin Bizans'a devredilmesinden yakınarak şöyle bahsetmektedir: “Ermeni Milletinin Grek (Bizans) Milletinin yüzünden çektiği ıstırapları kim birer birer tasvir edebilecektir? Çünkü Grekler, Ermeni Milletinin kumandanlarını kendi ev ve eyaletlerinden çıkarıp götürmüşler ve Ermenistan'ın krallık tahtını devirmişlerdir. Ermenistan, Greklerin elinden (Türkler tarafından) alındıktan sonra Ermeniler, Romalıların bütün fenalıklarından kurtulmuş oldular. Fakat onlar, (Bizanslılar) bundan sonra da Ermeni mezhebinin tetkikiyle uğraştılar ve Allah'ın kilisesinin içinde kargaşalık ve kavgalar çıkardılar. Onlar bu gayeleri ile bütün Ermeni prens ve kumandanlarını Şarktan çıkarıp kendi memleketlerinde ikamet etmeye mecbur ettiler. Bizanslılar, Katoğikos Bedros'un ölümünden sonra baskılarını daha çok artırarak mukaddes makama karşı daha çok hücum etmeye başladılar. Onlar bu makamı ortadan kaldırmak ve bütün Ermenileri batıl Kalketon (Ortodoks) mezhebine sokmak istiyorlardı.”⁶² “İşte Ermeni Milleti bu suretle esaret altına alındı. Memleket kâmilan kanla kaplandı ve bir ucundan öbür ucuna kadar çalkalanan bir kan deryası haline geldi.”⁶³

Bizans İmparatoru 1070 yılında komutanı Manuel Komnen'in Türklere yenilmesine sebep olan Ermenileri, cezalandırmak için Malazgirt Meydan Muharebesinden önce Sivas'ın üzerine yürüdü ve yağmalanmasını emrederek birçok kişiyi katletti. Bununla yetinmeyen Roman Diojen, Ermeni Prenslarını Sivas'ın dışına sürdü. Sefer dönüşünde Ermeni tehlikesini ortadan kaldıracığına dair yemin etti.⁶⁴ Özellikle XI. yüz yılda Bizans İmparatorluğunun merkezileşme siyaseti, vergilerin artırılması ve Ermeni Kilisesine karşı kötü davranışı, Ermenilerin önemli rol oynadıkları uçlarda millî ve dinî duygularını incitti.⁶⁵ Bundan dolayı Ermeniler, Anadolu'nun fethinde Türklere yardım ettikleri gibi, 1071 Malazgirt Savaşı'nda Bizans ordusunu ilk terk eden kuvvetlerden biri oldu.⁶⁶ Devrin Hıristiyan yazarları bu hadiseden dolayı Ermenileri Hıristiyanlığa ihanetle suçladılar.⁶⁷ Bizans'a tâbi halk, artık kendilerini müdafaa etmeyerek sadece ağır vergiler almakla iktifa eden bu imparatorluğa tâbi olmaktansa, hafif vergi mukabilinde mal ve can emniyetini temin eden Türklerin idaresine girmeyi tercih ettiler.⁶⁸

Bölgedeki diğer bir prenslik de, Göksun ve çevresinde Kogh Vasil (Hırsız Vasil) tarafından 1082'de kuruldu. Bu küçük Ermeni prensliği, 1112 yılında Kogh Vasilin ölümünden sonra Urfa'da kurulmuş olan Haçlı kontluğunun vassalı durumuna getirildi. Toprakları Kont Baudouin de Bourg (1100–1118) tarafından kontluğa ilhâk edilerek, buradaki Ermeniler de bölgeden 1113'te tehcir edildiler.⁶⁹ Ermeniler başlangıçta daha çok Erivan-Gökçe göl bölgesinde yaşarken, yukarıda ifade edildiği gibi Bizans'ın müdahalesiyle daha sonraları tedricen batıya doğru yayıldılar. Türklerin Doğu Anadolu'ya gelmeleri ve yerleşmeleri üzerine de kısmen Fırat'ın batısına, XI. yüzyılda da çoğunlukla Kilikya denilen Toroslar ve Antakya bölgelerinde yeni bir yoğunluk oluşturdular.⁷⁰ Bu durum Kilikya-Ermeni prensliğinin kurulmasına ortam hazırladı.⁷¹

Anadolu'ya Türk akınlarının başlaması, Ermenilerin Kilikya bölgesinin sarp ve dağlık yerlerine çekilmelerine sebep oldu. Bunların arasında kim olduğu ve nereden geldiği belli olmayan Rupen adında birisi,⁷² bölgede bulunan yerlilerin bir kısmını yok ederek bir kısmını da bölgeden uzaklaştırarak, 1095 yılına kadar Ermeni toplumunu idare etti. Bu dönem içerisinde Rupen, Bizanslılardan Tarsus, Adana, Misis, Anazarva'yı da aldı.⁷³ Rupen'in oğlu Constantin (1095–1099) Birinci Haçlı Seferinde, Haçlılara yol gösterdi ve asker yardımında bulundu. Bununla yetinmeyen Prens, Haçlı ordusunda yiyecek sıkıntısı baş gösterdiğinde zahire gönderdi. Hizmetlerinden dolayı kendisine Haçlılar tarafından Baron ya da Marki unvanı verildi.⁷⁴ Bu cümleden olarak Kilikya Ermeni Krallığı hür ve müstakil bir krallıktan ziyade tâbi baronluk görevini üstlenmiş oldu. Adı geçen Krallık mevcudiyetini Bizans, Papalık, Kutsal Roma Germen İmparatorluğu, Büyük Selçuklular, özellikle Türkiye Selçukluları, Moğollar ve Latin Haçlı İmparatorluğu'na tâbi olmalarına borçluydu.⁷⁵

Ön-Asya'da yeni ve dinamik bir kuvvet olarak gelen Selçuklu Türklerinin müsamahakâr tutumlarını gören Ermeni halkı, onların hâkimiyetine girmeyi tercih etti.⁷⁶ Ermenileri Bizans zulmünden kurtaran Türklerdi. Selçuklu Sultanı Alparslan, Ermenileri himayesine alarak, Ermeni Kralı David'in oğlu Kivrike'nin kızı ile evlendi.⁷⁷ Selçukluların hâkimiyeti altına giren bölgelerde kalan Ermenilere karşı idare, İslâmi prensipler dâhilinde adalet ve iyilikle muamele ederek Ermenilere huzur bahşetti.⁷⁸

Anı Ermeni Başpiskoposu Barseğ, bazı Ermeni prensi ve din adamlarıyla birlikte vergilerin azaltılması ve Ermeni Philaretos Brachamios

tarafından sayıları dörde indirilen Ermeni patrikliği meselesini görüşmek amacıyla İsfahan'a Sultan Melikşah'a gittiler. Sultan, Ermeni heyetine izzet ve ikramda bulundu. Ermeni Katoğikosluğu'nun tek bir makamla temsil edilmesi bütün kilise, manastır ve din adamlarının vergiden muaf tutulması için bir ferman hazırlatarak Barseğ'e verdi. Bu ferman hükümlerinin uygulanması için de Azerbaycan Selçuklu Genel Valisi Kutbeddin İsmail'i görevlendirdi. Bu ferman üzerine bütün vergiler kaldırıldı. Ermenilerin oturduğu bölgelerin imarı için büyük çabalar harlandı. Bütün Ermeni kilise ve manastırlarının Selçuklu Devleti'nin himayesine alındığı ilan edildi.⁷⁹

Sultan Melikşah'ın yürüttüğü politika Selçuklu Devleti içerisindeki Hıristiyanların kendisine ve devlete olan bağlılıklarını arttırdı.⁸⁰ Devrin Ermeni Patriği Basil, Sultan Melikşah hakkındaki kanaatini şöyle belirtir: "Her tarafa barış ve hakimane bir idare kurdu. Bütün hükümdarlardan daha akıllı ve kuvvetli idi ve bildiklerimizin hepsinden de âdil olduğundan kimseye keder vermedi. Yüksek fikirleri, âdil ahlâkı ve şefkati ile kendisini herkese sevdirdi. Böylece harp ve şiddetle değil, gönülleri kazanmak suretiyle hiç bir hükümdarın elde edemediği memleketlere sahip oldu. Eğer ömrü vefa etse idi, çok süratle artan kudreti dolayısıyla, Avrupa'yı da devletin hudutları içerisine alacaktı."⁸¹ Yine Claude Cahen, Suriyeli Mihael'den naklen, Türkleri şöyle tarif eder: "Türkler kutsal gizlere önem vermediklerinden, bir kimsenin nasıl ibadet ettiğini araştırmak ve bu nedenle bir kimseyi cezalandırmak onlara çok ters gelen bir şeydir. Bu yönden hain ve yobaz kimseler olan Greklerin tam karşıtıdır."⁸²

1131 yılında, II. Bohemund'un ölümünden az önce Rupen hanedanından Leon, Danişmendli emiri ile yaptığı bir ittifak sayesinde arkasını emniyete alarak Çukurova'ya indi. Ancak Çukurova'da tamamen hâkimiyeti ele geçiremedi.⁸³ Haçlı devletlerinin yardımıyla Kilikya'nın önemli bölgelerine hâkim oldu.⁸⁴ Fakat beş altı yıl sonra bölge Bizans hanedanı Comnenosların eline geçecektir. O arada Bizanslılar Leon'u karısı ve çocuklarını yakalayarak İstanbul'a götürdü. Kilikya'dan Ermenileri sürerek yerine 10 000 kişilik bir Bizans kuvveti yerleştirdi.⁸⁵ Leon'un oğullarından Toros bir fırsatını bularak İstanbul'dan kaçtı. Az bir zamanda binlerce Ermeni'yi etrafına toplayarak Kilikya'yı tekrar ele geçirdi.⁸⁶

Rupenler sülalesinden II. Leon (1198–1220) Ermenileri, Kilikya, Kayseri ve Sivas Ermenileri ile birleştirerek Ermeni prensliği kurmak

amacını güdüyordu.⁸⁷ II. Leon (Büyük Leon, Muhteşem Leon, Muzaffer Leon isimleriyle de anılır), Mukaddes Roma Germen İmparatorluğu ile Papalıktan taç talep etti. Ortaçağda taç talep etmek bağımsızlık simgesi idi. Leon mülkünü Haçlılara bağlamak ve Lâtin sistemine göre, Batıya dönük bir Ermeni krallığı kurmak istiyordu.⁸⁸ Bunun için Leon Gregoryen mezhebine mensup piskoposlarına dinî anlamda Papalığa tâbiyetin sadece şekilden ibaret kalacağını ve gerçek durumda hiç bir değişiklik olmayacağına dair güvence verdi. Papanın adamlarına ise piskoposların bu değişikliği büyük bir heyecanla kabul ettiklerini bildirdi. İmparator Heinrich, kendisine Ermeni devleti üzerinde yüksek hâkimiyet hakkı tanımak şartıyla Leon'a taç vaadinde bulundu. 1198 Ocak ayında imparatorun ölümünden kısa bir süre sonra Papalık tarafından gönderilen bir heyet, Sis'de taç giyme töreninde hazır bulundu. Bu taç giydirme töreni eski Ermeni krallığının ihyasını hayal eden Ermeniler için büyük bir gündü. Aynı zamanda bu gelişme Rupenler hükümdarlığının Frenk dünyasına katılmasını sağlayacaktı. Ancak Leon'un bu siyaseti doğudaki Ermenileri kendisinden ayırdı.⁸⁹ Çünkü doğudaki Ermeniler Gregoryen mezhebine daha sadıklardı. Çukurova Ermenilerinin Katolik mezhebine geçmelerinden kaynaklanan rahatsızlık giderek büyüdü ve aralarındaki mezhep bağları kopma noktasına geldi.

Başkenti Sis olan Ermeni prensliği en parlak dönemini II. Leon'a taç giydirildiği dönemde yaşadı. Sınırları Urfa, Antakya ve Trablus Frenk hükümdarlıklarına kadar genişledi.⁹⁰ Böylece Kilikya Ermeni prensliğinin Batı Hıristiyanlık âlemi ile münasebetleri büsbütün gelişti. Müslümanlarla Haçlılar arasında iki asır devam eden mücadele süresince Kilikya Ermenileri bu durumdan faydalanarak uzun yıllar serbest kaldılar. Haçlılarla siyasi, dinî ve ailevî bağlar kurmak suretiyle Kilikya Ermenileri bir müddet rahat hareket etme imkânı buldular.⁹¹ Diğer taraftan Selçuklu Sultanı Alâeddin, Batı Torosları topraklarına katarak Alanya'da kışlık merkezini kurdu. Bu gelişmeden rahatsız olan Ermeniler, Antakya'nın dostluğuna ihtiyaç duydular. Ermeni naibi, genç Ermeni kraliçesiyle evlenmek üzere Antakya Kralı Bohemund'a dördüncü oğlu Philippe'i göndermesini teklif etti. Bu hususta sadece güveyin Gregoryen Ermeni mezhebine girmesini şart koştu. Bohemund istekli olarak oğlunun Gregoryen mezhebine geçmesine rıza gösterdi. Fakat Philippe'in eğilimleri Latin (Katolik) kilisesinde olduğu için bütün zamanını Antakya'da geçirmektedir.⁹² Böylece Haçlılar Ermeni

topraklarını istilâya ve kendilerini de Frenkleştirmeye başladılar.⁹³ Ermeni aristokratları bu işe engel olmak için Frenkleştirmeye karşı çıktılar ve Antakya Prensini hapsedtiler. Bu gelişmelerden sonra Bohemond Ermenilere karşı harekete geçmek istediye de buna Papalık müsaade etmedi.⁹⁴

Anadolu'nun 1247'de Moğol istilasına uğradığı devrede, Kilikya Ermeni prensliği Moğollara boyun eğdiği gibi Hetum, Ermeni ordusunun Hülagu'ye yardım edeceğini de taahhüt etti.⁹⁵ Bu dönemde de Frenkler tarafından Ermenilere karşı sömürgeleştirme politikaları devam etti.⁹⁶

1266 yılının yazında Memlûk saldırısının olacağını tahmin eden Ermeni Kralı Hetum, Tebriz'e Moğollardan yardım istemeye gitti. Hetum daha ülkesine dönmeden Memlûklerle, Ermeniler arasında 24 Ağustos 1266'da cereyan eden savaşta, yaklaşık 40 bin esirle Memlûklar Halep'e döndüler. Kral Hetum küçük bir Moğol kuvvetiyle geri döndüğünde veliahdını esir, başşehirini harabe halde buldu. Çukurova krallığı bu ezici yenilgiden sonra kendini toparlayamadığı gibi bundan sonra Asya siyasetinde de pasif bir rol oynamaya mahkûm oldu.⁹⁷

Hetum oğlu III. Leon'u esaretten kurtarabilmek için çok uğraştı. Papalığa ve Batı Hıristiyanlığına müracaat ederek yardım istedi. Ancak Papanın temsilcisi Hetum'un gönderdiği hediyeleri ve bağışları kabul etmediği gibi Ermeni Katoğikos'u Mekhitar'ı dinlemek bile istemedi. Papalık Ermenilere yardım için Katolik Kilisesiyle birleşmeyi şart koştu. Çaresizlik içerisinde kalan Hetum, inzivaya çekildiği Rahip Marcanius adlı bir Fransız manastırında 1270'de öldü.⁹⁸

Oşin, (1308–1320) III. Leon'un son kardeşi olarak Kilikya Ermeni baronluğunun başına geçti. Oşin, Moğollardan yüz bulamayınca tekrar Latinlere yaklaşma politikası izledi. Ermeni baronları ve diğer soylular yeni politikayı benimsediler. Ancak ruhban kesimiyle (Ermeni Kilisesiyle) halkın çoğunluğu kesinlikle Lâtin taraftarı olmadı. Oşin Frenklerle dostluk politikasını sağlamlaştırmak için karşılıklı kız alışverişinde de bulundu.⁹⁹

Hetum'un oğullarından sonra Fransız asıllı Kıbrıs Lusignan ailesi Kilikya'nın başına geçti. Amaury de Chygre'in, Kilikya Ermeni baronluğunun başına getirilmesi politik nedenlerden kaynaklanmaktaydı. İran Moğol Hanlığı ortadan kalkmış, Ermeniler için yardım isteyen Lâtinlerden başka kimse kalmamıştı. Ermeniler Kıbrıslı bir Latin Prensi

başta getirerek belki yeni bir Haçlı seferinin yapılabileceğini umuyorlardı. Yine bu sebeple 1342'de Guy de Lusignan'a taç giydirerek derhal Kral ilan ettiler. Lusignan kral olmasıyla Ermeni Kilisesinin, Katolik Roma Kilisesine dâhil olması gerektiğini ileri sürdü. Böylece Kilikya'da din kavgaları başladı. Frenklerle, Ermeniler arasında anlaşmazlık çıktı. Fanatik Ermeni rahipleri 17 Kasım 1344'te Guy de Lusignan'ı öldürdüler.¹⁰⁰ Bu da Gregoryen Ermenileri memnun etmedi. Bu memnuniyetsizlik, prensliğin 1375 yılında Memlûkların eline geçmesinde önemli rol oynayacaktır.¹⁰¹

Kıbrıs kralının kız kardeşi Amaury'nin oğulları olan Ohannes (1342) ve Gidan (1344) birbirini takiben Ermeni Baronluğuna kral seçildiler. Fakat bunların kişi olarak dengesiz ve asıllarının Latin olması halkın bunlardan nefret etmesine neden oldu. Her ikisi de halk tarafından öldürüldü. Bu olaylardan sonra Mareşal Balduin'in oğlu Constantin hükümdar oldu.¹⁰²

1360 yılında Adana ve Tarsus, Memlûkların Halep valisi Seyfeddin Baydemir tarafından fethedildi. Ermenilerin elinde sadece merkez Sis (Kozan) ve Anazarba ile civarından ibaret küçük bir toprak parçası kaldı. Gelişen olaylar karşısında Papadan ve Bizans İmparatorluğundan yardım isteyen Ermenilere cevap olarak Papa onları Katolik olmaya, Bizans da Ortodoks olmaya çağırды. Çaresiz kalan bir kısım Ermeniler bu teklifleri kabul etmek zorunda kaldılar. Bu kez de başka mezhepleri kabul eden Ermenilerle, Gregoryen Ermeniler arasında sürtüşme başladı. Nihayet 15 Ocak 1375'de Türkmen beylerinden Ebû-Bekr 15.000 kişilik bir ordu ile Sis'i kuşattı. Kral IV. Leon'dan nefret eden Ermeniler, Halep Valisi Işık-Temür'e haber göndererek şehri teslim edeceklerini bildirdi. 13 Nisan 1375 tarihinde Leon teslim olmak zorunda kaldı. Kahire'ye götürülerek yedi yıl Kahire'de esir kaldıktan sonra Paris'e gitti ve 1393 yılında orada öldü.¹⁰³ Bu şekilde Kilikya'da Ermeni hâkimiyeti son buldu. Ermeni Prensliğinin ortadan kaldırılmasından sonra Çukurova'ya hâkim olan Ramazanoğulları zamanında bölge tamamen Türkleşti. Burada yaşayan Ermeniler ise Türk kültürünü benimsediler. 1515 yılında Ramazanoğlu beyliğine son veren Yavuz Sultan Selim, Kilikya'yı da (Çukurova ve İçel) Osmanlı devletine dâhil etti.¹⁰⁴